संधि प्रकरणम्

4 Marks In 100 Marks Syllabus

परः सन्निकर्षः संहिता वर्णानाम् अतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्।

१. अकः सवर्णेदीर्घः

अकः सवर्णेऽचि परे पूवपरयोः दीर्घः एकादेशः स्यात्।

अक् प्रत्याहार के वर्णों के बाद सवर्ण अच् रहने पर पूर्व और पर दोनों का दीर्घ एकादेश होता है।

तथा + अस्तु = तथास्तु

राम + अयनम् = रामायणम्

च + आसीत् = चासीत्

न + अस्ति = नास्ति

विद्या + अर्थी = विधार्थी

गुरू + उपदेशः = गुरूपदेशः

श्री + ईशः = श्रीशः

परि + ईक्षा = परीक्षा

2.*. इकोयणचि इकः स्थाने यण् स्यात् अचि संहितायाम् विषये।

संधि के विषय में, इक् के स्थान पर यण् होता है (भिन्न) अच् परे रहने पर।

इ उ ऋ लृ

य् व् र् ल्

इति + आदि = इत्यादि

अति + आचारः = अत्याचारः

यदि + अपि = यद्यपि

इति + उक्त्वा = इत्युक्त्वा

सुधी + उपास्यः = सुध्युपास्यः

अभि + उदयः = अभ्युदयः

मधु + अरि : = मध्वरिः

अनु + अयः = अन्वयः

अनु + एषणम् = अन्वेषणम्

धातृ + अंशः = धात्रंशः

लृ + आकृतिः = लाकृतिः

3.*आद्गुणः*. :— अवर्ण से परे इक् होने पर गुण आदेश होता है।

(अदेङ्. गुणः – अत् एङ्. च गुणसंज्ञः स्यात्)

(उरण् रपरः इति सूत्र सहकारेण (अर्) रपूर्वकः अकारः गुणादेशः इति तत्सिद्धम्)

सूत्रेषु यत् पदं न दृश्यते किन्तु वृतौ तत् प्रतिपादनम् आवश्यकम् इति सूत्रान्तरात् तत् पदम् अनुवर्तनीयम्।

उप + इन्द्रः = उपेन्द्रः

महा + उदयः = महोदयः

EXCELLENT

गंङ्.गा + उदकम् = गंगोदकम्
सुर्य + उदयः = सुर्योदयः
उतम + ऋणः = उतमर्णः
सप्त + ऋषिः = सप्तर्षिः

लंब + उदरः = लंबोदरः
हित + उपदेशः = हितोपदेशः
नील + उत्पलम् = नीलोत्पलम्
तव + लृकारः = तवल्कारः

4.*. वृद्धिरेचि वृद्धिरादैच्–आत् ऐच् च वृद्धिसंज्ञः स्यात्।
(आत् एचि परे वृद्धिः एकादेशः स्यात्)

एक + एकम् = एकैकम्
तथा + एव = तथैव
उप + एति = उपैति
सदा + एव = सदैव
पुत्र + एषणा = पुत्रैषणा
प्र + एष्यः = प्रैष्यः
गंगा + ओघः = गंगौघः
दुःख + ऋतः = दुखार्तः
सुख + ऋतः = सुखार्तः
प्रष्ठ + ऊहः = प्रष्ठौहः
प्र + ऊढः = प्रौढः
प्र + ऊहः = प्रौहः

5.*. एचोऽयवायावः*. (एचः क्रमात् अय् अव् आय् आव् एते स्युः अचि।)

एच् (ए ओ ऐ औ) का क्रमशः अय् अव् आय् आव् हो जाता है अच् (स्वर) परे रहने पर।

हरे + ए = हरये
हरे + इहे = हरयिह
चे + अनम् = चयनम्
विष्णो + ए = विष्णवे
गो + इन्द्रः = गवेन्द्रः
गो + अग्रम् = गवाग्रम्
नै + अकः = नायकः
गै + अकः = गायकः
भो + अनम् = भवनम्
पौ + अकः = पावकः
नौ + इकः = नाविकः
पो + अनः = पवनः
भौ + उकः = भावुकः
श्रौ + अणः = श्रावणः

6.*. पूर्वरूप संधि पदान्तात् एङः अति परे पूर्वरूपम् एकादेशः स्यात्।

सो + अवदत् = सोऽवदत्

EXCELLENT

रामे + अपि = रामेऽपि

को + अयम् = कोऽयम्

7.*प्रगृह्य संधि/प्रकृतिभाव संधि

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यम् स्यात्।

लते + इमे = लतेइमे

साधू + एतौ = साधूएतौ

गड्.गे + अमू = गड्.गेअमू

8*पररूप संधि*.

एङिपररूपम्–आदुपसर्गात् एङादौ धातौ पररूपम् एकादेशः स्यात्।

प्र + एजते = प्रेजते

उप + ओषति = उपोषति

प्र + एषयति = प्रेषयति

मनस् + ईषा = मनीषा

व्यंजन संधि

1.*स्तोः श्चुना श्चुः – श्चुत्व संधि*.

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्याम् योगे शकारचवर्गौस्तः

सत् + चित् = सच्चित्

उत् + चारणम् = उच्चारणम्

उत् + ज्वलः = उज्जवलः

रामस् + शेते = रामश्शेते

रामस् + चिनोति = रामश्चिनोति

महान् + जयः = महांजयः

सत् + चरित्रः = सच्चरित्रः

2. स्तोःष्टुनाष्टुः (ष्टुत्व संधि)

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्

तत् + टीका = तट्टीका

उत् + डीनः = उड्डीनः

3*झलां जशोऽन्ते*.

पदान्ते झलां जशः स्युः

दिक् + अम्बरः = दिगम्बरः

अच् + अन्तः = अजन्तः

अच् + आदि = अजादि

जगत् + ईशः = जगदीशः

सुप् + अन्तः = सुबन्तः

कृत् + अन्तः = कृदन्तः

वाक् + दानम् = वाग्दानम्

वाक् + ईशः = वागीशः

EXCELLENT

4.*. तोर्लि तवर्गस्य लकारेपरे परसवर्णः स्यात्।
उत् + लेखः = उल्लेखः
उत् + लासः = उल्लासः
तत् + लयः = तल्लयः
उत् + लंघनम् = उल्लंघनम्

7.*. झयोहः अन्यतरस्याम् झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः स्यात्
वाक् + हरिः = वाग्हरिः
तत् + हितः = तद्धितः
उत् + हारः = उद्धारः

8.*. शश्छोऽटि*. पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यात् अटि
चवर्गटवर्गतवर्गपवर्गेभ्यः परस्य हकारस्य झकारढ़कारधकारभकाराः भवन्ति
तत् + शिवः = तच्छिवः
मत् + शिरः = मच्छिरः
तत् + शिरः = तच्छिरः
तत् + शकटम् = तच्छकटम्

9.*. मोऽनुस्वारः मान्तस्य पदस्य अनुस्वारः स्यात् हलि।
सम् + योगः = संयोगः
सम् + हारः = संहारः
सम् + वादः = संवादः
स्वयम् + वरः = स्वयंवरः
सम् + सारः = संसारः
अहम् + कारः = अहंकारः
सम् + गमः = संगमः
किम् + चित् = किंचित्
सम् + जयः = संजयः

10. समः सुटि समो रूस्यात् सुटि
सम् + कारः = संस्कारः
सम् + कृतम् = संस्कृतम्
सम् + कृति = संस्कृति

11.*. यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा*.
यरः पदान्तस्य अनुनासिके परेऽनुनासिकः वास्यात्
वाक् + मयः = वाङ्.मयः
उत् + मुखः = उन्मुखः
जगत् + नाथः = जगन्नाथः
षट् + मुखः = षण्मुखः

12.*. छे च ह्रस्वस्य छे परे तुक् आगमः स्यात्
वि + छेदः = विच्छेदः
परि + छेदः = परिच्छेदः
अनु + छेदम् = अनुच्छेदम्
स्व + छंदः = स्वच्छंदः
स्व + छम् = स्वच्छम्

EXCELLENT

(विसर्ग संधि)

1. हशि च

मनः + रथः = मनोरथः
सरः + वरः = सरोवरः
मनः + रमः = मनोरमः
यशः + दा = यशोदा
यशः + धरा = यशोधरा
नमः + नमः = नमोनमः
तपः + वनम् = तपोवनम्

2.*. विसर्जनीयस्य सः

खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्।
खर् प्रत्याहार पर में हो तो विसर्ग को स् होता है।

इतः + ततः = इतस्ततः
नद्याः + तीरे = नद्यास्तीरे
नमः + कारः = नमस्कारः
तपः + वनम् = तपोवनम्
ततः + च = ततश्च
निः + चयः = निश्चयः

3.*. वा शरि –

शरि विसर्गस्य विसर्गः वा स्यात्।
शर् प्रत्याहार पर में हो तो विसर्ग का विकल्प से स् होता है।

हरिः + शेते = हरिश्शेते
निः + धनः = निर्धनः
निः + रोगः = नीरोगः
कः + चित् = कश्चित्
सः + अपि = सोऽपि
पुनः + अपि = पुनरपि
निः + झरः = निर्झरः
कः + अपि = कोऽपि
पुरः + हितः = पुरोहितः
शिवः + अयम् = शिवोऽयम्

ससजुषो रुः–

पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात्।
पदान्त सकार और सजुष् शब्द के षकार को रु होता है।
मुनिः (मुनिस्) + अस्ति = मुनिरस्ति।

रोरि–

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्।
विसर्ग के स्थान पर आए हुए र का लोप हो जाता है, यदि बाद में भी र हो।
निः + रवः = नीरवः
निः + रोगः = नीरोगः

अतोरोरप्लुतादप्लुतेऽति

अप्लुतात् अतः परस्य रोरुः स्यात् अप्लुतेऽति
अप्लुत अकार के बाद के 'रु' (स् या विसर्ग) का उकार हो जाता है।
मनः + रथः = मन उ रथः
उ का गुण ओ होकर मनोरथः होता है।

EXCELLENT